

ΣΑΡΩΤΙΚΕΣ ΑΛΛΑΓΕΣ ΣΤΟ ΧΑΡΤΗ
ΤΗΣ ΟΙΚΟΓΕΝΕΙΑΚΗΣ ΖΩΗΣ: ΝΕΕΣ ΠΡΟΚΛΗΣΕΙΣ
ΓΙΑ ΤΟΝ ΕΠΑΓΓΕΛΜΑΤΙΑ ΨΥΧΙΚΗΣ ΥΓΕΙΑΣ

Χάρις Κατάκη

Εισαγωγικά σχόλια

Στόχος αυτής της εισήγησης είναι να αναφερθώ σε θεωρητικές θέσεις και εμπειρίες σχετικά με φαινόμενα και τάσεις που αφορούν την οικογενειακή ζωή γενικά, την Ελληνική οικογένεια ειδικότερα και να τις συνδέσω με το ρόλο που διαδραματίζουν οι επαγγελματίες του χώρου της ψυχικής υγείας. Η μακρόχρονη και πολυμορφική εμπειρία μου είναι εμπλουτισμένη με εικόνες οικογενειακής ζωής που θα μπορούσαν να γίνουν εφελτήριο συζητήσεων σχετικά με τα μοτίβα της σύγχρονης οικογενειακής ζωής.

Η προσέγγιση που ακολούθησα στη μελέτη της οικογένειας είναι αυτή που ονομάστηκε αυτοαναφορική. Ερευνά, δηλαδή και αναλύει το τρόπο που εμείς οι ίδιοι αντιλαμβανόμαστε τους κανόνες συμπεριφοράς, τους ρόλους, τις αξίες, την ανδρική και τη γυναικεία ταυτότητα και το σκοπό της συνύπαρξης. Για εμάς τους επαγγελματίες της ψυχικής υγείας αυτή η αυτοαναφορική προσέγγιση αποτελεί ένα χρήσιμο εργαλείο γιατί μας επιτρέπει να κατανοούμε πώς βλέπουν και πώς αντιμετωπίζουν τα θέματα που τους απασχολούν αυτοί που απευθύνονται σε μας για βοήθεια.

Όταν κανείς ακολουθεί μία τέτοια αυτοαναφορική προσέγγιση, καθώς οι εποχές αλλάζουν, οδηγείται αναπόφευκτα να διερευνήσει πώς αλλάζει ο τρόπος που βλέπουμε τον εαυτό μας και τη ζωή, είτε είμαστε άτομα είτε οικογένειες.

Η εξελικτική πορεία της Ελληνικής οικογένειας υπήρξε το πεδίο της θεωρητικής, της ερμηνευτικής και της θεραπευτικής μου ενασχόλησης και μελέτης για δεκαετίες. Με άλλα λόγια, εστίασα στον τρόπο που αλλάζουν οι αντιλήψεις μας για το ποιοι είμαστε, πού πάμε και γιατί. Πώς δηλαδή κατασκευάζουμε, συγκατασκευάζουμε και ανακατασκευάζουμε τις αλήθειες μας σε ό,τι αφορά την ύπαρξη και την συνύπαρξη. Θεωρητικό και ερμηνευτικό εργαλείο αυτής της προσέγγισης είναι το «μοντέλο των τριών οικοθεωριών»¹.

Οι τρεις οικοθεωρίες παραπέμπουν στις τρεις μορφές οικογένειας, την παραδοσιακή-εκτεταμένη, τη βιομηχανική-πυρηνική και την επικοινωνιακή-συναλλακτική, που απεικονίζουν και τα τρία στάδια εξέλιξης των κοινωνιών (αγροτική, βιομηχανική, μεταβιομηχανική), υπογραμμίζοντας ουσιαστικά το βαθμό παραδοσιακότητας των μορφών της οικογενειακής ζωής μέσα στην πάροδο των χρόνων. Ο βαθμός παραδοσιακότητας της οικογένειας ανιχνεύεται καίρια μέσα από το νόημα που τα μέλη της, παλιά και νέα, σε ένα πρώτο επίπεδο δίνουν στο θεσμό του γάμου.

Η έννοια της οικοθεωρίας καταδεικνύει το σύνολο των πεποιθήσεων και αντιλήψεων που έχει κατασκευάσει το άτομο, η οικογένεια

---

1. Το μοντέλο των τριών οικοθεωριών αποτελεί μία εφαρμογή του Γ.Σ.Α. (Γνωστικού Συστήματος Αναφοράς), το οποίο αναφέρεται στον τρόπο με τον οποίο ένα άτομο, μία οικογένεια ή οποιαδήποτε άλλη κοινωνική ομάδα αντιλαμβάνεται τον εαυτό της σε σχέση με το περιβάλλον και γενικά τη ζωή. Σύμφωνα με το μοντέλο, κάθε οικοθεωρία για την οικογένεια αποτελεί μία ιεραρχία από γνωστικο-συγκινησιακές δομές που αφορούν τόσο, σε ένα ανώτερο επίπεδο, τους σκοπούς, τις αξίες και τους ρόλους μέσα στην οικογένεια, όσο και σε ένα κατώτερο επίπεδο, τους κανόνες συμπεριφοράς που ακολουθούνται από τα μέλη της. Οι γνωστικοσυγκινησιακές αυτές δομές, αντιπροσωπεύουν κώδικες και κανόνες, οι οποίοι καθορίζουν τον τρόπο που τα μέλη μιας οικογένειας συναλλάσσονται μεταξύ τους και αλληλεπιδρούν με το ευρύτερο κοινωνικό τους περιβάλλον. Η μορφή των κανόνων αυτών δεν παραμένει αναλλοίωτη στο χρόνο, αλλά αλλάζει από τις διεργασίες που λαμβάνουν χώρα τόσο στο εσωτερικό της οικογένειας καθώς και στο ευρύτερο κοινωνικό γίγνεσθαι. Γίνεται ως εκ τούτου σαφές ότι σε περιόδους κοινωνικών αλλαγών οι αναθεωρήσεις που παρατηρούνται στην οικογένεια ξεκινούν από γνωστικοσυγκινησιακές δομές που βρίσκονται στη βάση της ιεραρχίας και έχουν να κάνουν με κώδικες συμπεριφοράς και βαθμιαία οδηγούν στον επαναπροσδιορισμό αντιλήψεων, αξιών, ρόλων, σκοπών του ίδιου του συστήματος της οικογένειας ή οποιασδήποτε άλλης πολιτισμικής ομάδας αντανακλώντας ένα υψηλότερο επίπεδο γνωστικοσυγκινησιακών δομών (Κατάκη, 2003).

ή μία πολιτισμική ομάδα για την οικογενειακή ζωή και τις σχέσεις που τη διέπουν.

Με την αυτοαναφορική-εξελικτική οπτική, προσέγγισα θεραπευτικά σχεδόν 25 χρόνια τώρα, μοτίβα οικογενειακής ζωής που μοιράστηκαν μαζί μου πρόσωπα, οικογένειες, ομάδες. Τα τελευταία χρόνια, μέσα από τη θεραπευτική μου εμπειρία, ήρθα αντιμέτωπη με μία σειρά σημαντικών αλλαγών. Η ανάλυση και η αξιοποίηση αυτών αποτελεί, κατά την άποψή μου, στόχο κομβικής σημασίας προκειμένου να μπορέσουν οι επαγγελματίες της ψυχικής υγείας να ανταποκριθούν στις ανάγκες της μεταμοντέρνας εποχής.

Η διεύρυνση του ρόλου του επαγγελματία ψυχικής υγείας

Μέσα από τη μακρόχρονη εμπειρία μου στο χώρο της ψυχικής υγείας, τον οποίο υπηρετώ εδώ και δεκαετίες, με το θεωρητικό, ερευνητικό, θεραπευτικό αλλά και εκπαιδευτικό μου έργο, έχω διαπιστώσει ότι τα τελευταία χρόνια έχει συμβεί μία σειρά σημαντικών αλλαγών στο ρόλο του επαγγελματία της ψυχικής υγείας. Ο σύγχρονος άνθρωπος έρχεται πλέον αντιμέτωπος με τη μεταμόρφωση σταθερών-μέχρι πρότινος και αδιάλλακτων- στοιχείων της κοινωνικής ζωής και καλείται να κατανοήσει και να διαχειρισθεί πρωτόγνωρες για αυτόν καταστάσεις. Αναζητά, λοιπόν, όλο και περισσότερο τη βοήθεια του επαγγελματία της ψυχικής υγείας.

Ως εκ τούτου, στην καθημερινή μας κλινική πράξη καλούμαστε και εμείς, όπως και οι θεραπευόμενοί μας, να κατανοήσουμε και να χειριστούμε νέα δεδομένα και νέες προδιαγραφές του ρόλου μας για να είμαστε σε θέση να επιτελέσουμε πιο αποτελεσματικά το έργο που έχουμε αναλάβει.

Πέρασαν οι καιροί που οι επαγγελματίες του χώρου της ψυχικής

υγείας ασχολούνταν μόνο με ανθρώπους που πάσχουν από σοβαρές ψυχικές διαταραχές. Σήμερα, εκτός από τις ειδικές ευπαθείς ομάδες, απευθύνονται σε μας άτομα που αντιμετωπίζουν τα γνωστά σε όλους, γενικευμένα προβλήματα της εποχής μας. Είναι τα ζευγάρια που όλο και πιο συχνά απευθύνονται σε ειδικούς του χώρου, γιατί φοβούνται το κόστος που μπορεί να έχουν τα δικά τους αδιέξοδα στα παιδιά τους, είναι τα παιδιά που προσπαθούν με όλες τους τις δυνάμεις να βοηθήσουν τους γονείς τους καθώς εκείνοι πελαγοδρομούν, είναι άντρες και γυναίκες που επιθυμούν ποιοτικότερες διαπροσωπικές σχέσεις, άνθρωποι που αναζητούν απαντήσεις σε υπαρξιακά θέματα.

Καθώς τα προβλήματα και τα αδιέξοδα συσσωρεύονται και γενικεύονται, όλο και περισσότεροι άνθρωποι έχουν αρχίσει να συνειδητοποιούν το ψυχικό και σωματικό κόστος των προσωπικών και των συλλογικών αδιεξόδων. Αναζητούν καθοδήγηση με ισχυρότερα πια κίνητρα και συχνά επισκέπτονται τους επαγγελματίες ψυχικής υγείας εγκαίρως. Πριν, δηλαδή, οι φαύλοι κύκλοι εκδηλωθούν με σοβαρότερα ψυχοκοινωνικά και οργανικά συμπτώματα και δυσλειτουργίες.

Καθώς η διαχωριστική γραμμή ανάμεσα στην πρόληψη και τη θεραπεία γίνεται όλο και πιο δυσδιάκριτη, το πεδίο των παρεμβάσεων των επαγγελματιών ψυχικής υγείας διευρύνεται ολοένα και περισσότερο.

Παράλληλα, οι αλλαγές στο χώρο της ψυχικής υγείας επεκτείνονται και σε επίπεδο κοινωνικής πολιτικής. Οι συνεχώς αυξανόμενες κρατικές υπηρεσίες και οι νεοσύστατες δομές των υπουργείων με κέντρα πρόληψης, ψυχολογικές υπηρεσίες σε εκπαιδευτικούς και εργασιακούς χώρους και οι θεραπευτικές κοινότητες, αποσκοπούν στην πρόληψη ψυχοκοινωνικών προβλημάτων. Ξεπερνούν πλέον τα κλειστά όρια των «σπιτιών», διαταράσσοντας εύθραυστες ισορροπίες του ευρύτερου κοινωνικού χώρου, οι οποίες δεινώνουν την ανακύκλωση των εμπλοκών και των αδιεξόδων.

Μία άλλη διάσταση των εξελικτικών διεργασιών με τεράστιες προοπτικές για τους επαγγελματίες του χώρου είναι η σταδιακή αναγνώριση της αδιαίρετης ενότητας «νου και σώματος» τόσο από την επιστημονική κοινότητα όσο και από το ευρύ κοινό. Μπορεί στο πλαίσιο της επιστημονικής κοινότητας να μην έχει ακόμα επιτευχθεί μία πιο συνθετική προσέγγιση. Ωστόσο, σύμφωνα με στατιστικές μελέτες 60% έως 70% των επισκέψεων σε γιατρούς γίνονται από ανθρώπους που δεν πάσχουν από κάποια οργανική ασθένεια, αλλά υποφέρουν από σωματοποιημένο στρες.

Οι μεγάλοι διεθνείς οργανισμοί, έχοντας εντοπίσει τις γενικότερες αυτές τάσεις, συγκεντρώνουν στοιχεία βάσει των οποίων μελετούν τις μελλοντικές δομές υγείας που πρόκειται να βασίζονται σε πρωτοποριακά συνθετικά μοντέλα περίθαλψης.

Η σύνδεση της σωματικής υγείας με την ψυχική υγεία, τόσο σε επίπεδο θεωρητικό όσο και σε επίπεδο κλινικής πρακτικής, αποτελεί πια καίριο αίτημα των καιρών. Τα μελλοντικά πρότυπα περίθαλψης είναι συνθετικά και θέλουν τους πάσχοντες να απευθύνονται σε υπηρεσίες, οι οποίες θα είναι στελεχωμένες από ειδικούς τόσο του χώρου ψυχικής υγείας όσο και του χώρου της σωματικής υγείας. Οι διαγνώσεις και οι αποφάσεις για τις περαιτέρω παρεμβάσεις σε θεραπευτικό επίπεδο λαμβάνονται πλέον με τη συνεργασία ειδικών από όλους τους χώρους της υγείας στο πλαίσιο μίας συνθετικής ενοποιητικής λογικής. Θα μπορούσε λοιπόν να ισχυριστεί κανείς, ότι στο μέλλον, οι επαγγελματίες του χώρου μας θα διαδραματίζουν κεντρικό ρόλο στον ευρύτερο χώρο της υγείας.

Πέρα όμως από τις υπηρεσίες που προσφέρει και θα προσφέρει ο επαγγελματίας του χώρου της ψυχικής υγείας σε ποικίλες ομάδες του γενικού πληθυσμού καλείται όλο και περισσότερο να ευαισθητοποιήσει, να εκπαιδεύσει και να συνεργαστεί με έναν συνεχώς αυξανόμενο αριθμό επαγγελματιών από διαφορετικά εργασιακά πλαίσια οι

οποίοι επιζητούν να εντάξουν την τεχνογνωσία που προέρχεται από τα γνωστικά αντικείμενα των κοινωνικών και ανθρωπιστικών επιστημών στη δική τους καθημερινή επαγγελματική πρακτική.

Ερχόμαστε συχνά πια σε επαφή με επαγγελματίες παροχής υπηρεσιών υγείας, νομικούς, εκπαιδευτικούς, συμβούλους επιχειρήσεων, ειδικούς του *marketing*, εκπροσώπους των μέσων μαζικής επικοινωνίας και άλλους. Οι επαγγελματίες αυτοί απευθύνονται σε μας γιατί αναζητούν γνώση και καθοδήγηση για να ανταποκριθούν σε ατομικά και συλλογικά αιτήματα που προκύπτουν από τις πολύπλοκες αλληλεπιδράσεις και ανάγκες στο πλαίσιο της εργασίας τους.

Έτσι, οι υπηρεσίες που προσφέρουν οι επαγγελματίες του χώρου μας σταδιακά διεισδύουν και συνδέονται με μία πληθώρα κοινωνικών χώρων και ακόμη πιο στενά με την υγεία, την εκπαίδευση και την οικονομία.

Η συνεχώς αυξανόμενη εμβέλεια που αποκτά ο ρόλος του επαγγελματία της ψυχικής υγείας στις σύγχρονες δυτικές κοινωνίες, αντικατοπτρίζεται και στις εξελίξεις που αφορούν τάσεις και δεδομένα στις επαγγελματικές επιλογές, στις εκπαιδευτικές ανάγκες των ίδιων των επαγγελματιών και στις δομικές αλλαγές του χώρου της ψυχικής υγείας. Δεν είναι λοιπόν τυχαίο ότι αυξάνονται συνεχώς τόσο τα γνωστικά αντικείμενα και οι εξειδικεύσεις στο χώρο, όσο και ο αριθμός των επαγγελματιών που αναλαμβάνουν το ρόλο να βοηθήσουν άτομα, οικογένειες και ευρύτερες κοινωνικές ομάδες.

Συγκεκριμένα, οι βασικοί κλάδοι της Ψυχολογίας ξεπερνούν τους εκατό και οι ψυχοθεραπευτικές προσεγγίσεις έχουν φτάσει τις εξακόσιες. Οι εξειδικεύσεις είναι αμέτρητες, αλλά και με ταχείς ρυθμούς γεφυρώνονται γνωστικά πεδία ανάμεσα στα οποία υπήρχαν αδιαπέραστα στεγανά.

Η συστημική οπτική

Οι ανακατατάξεις σε όλα τα επίπεδα της κοινωνικής ζωής με τα οποία ερχόμαστε αντιμέτωποι στην καθημερινή μας πρακτική, θέτουν θεμελιώδη ερωτήματα, αλλά και δημιουργούν πολλά νομικά, ηθικά και κοινωνικά διλήμματα. Νοήματα που δεν ισχύουν πια μπερδεύονται με εκείνα που τώρα κατασκευάζονται και αναπόφευκτα δημιουργούν διλήμματα και διχογνωμίες.

Τα ερμηνευτικά εργαλεία του παρελθόντος, καθώς δημιουργήθηκαν και ανταποκρίνονται σε άλλες εποχές, μοιάζει να μην μπορούν να περιγράψουν και να ερμηνεύσουν μία κοινωνική πραγματικότητα που μεταβάλλεται με ιλιγγιώδεις ρυθμούς.

Οι επιλογές και οι διαπραγματεύσεις για το τι είναι λειτουργικό, σωστό, δίκαιο, εφικτό προσκρούουν σε παγιωμένες αντιλήψεις και πρακτικές και δημιουργούν δυσεπίλυτες εσωτερικές και διαπροσωπικές αντιπαραθέσεις και συγκρούσεις.

Η Βαβέλ των εξειδικευμένων επιστημονικών κλάδων και των επιμέρους θεωρητικών μοντέλων δυσκολεύουν την απαραίτητη συνεργασία ανάμεσα σε ειδικούς που καλούνται να αντιμετωπίσουν από κοινού αλληλένδετα στοιχεία, καταστάσεις και εμπειρίες. Οι διχοτομήσεις και οι υπεργενικεύσεις δε βοηθούν στον εντοπισμό των βασικών στοιχείων της ολότητας, γιατί συσκοτίζουν καθοριστικές πτυχές της εικόνας. Μας στερούν τη δυνατότητα να επωφεληθούμε από τις πολύτιμες γνώσεις που παρέχονται από τους διάφορους επιστημονικούς κλάδους και ειδικότητες.

Η δική μου εμπειρία με έχει πείσει ότι μόνο μία ολιστική προσέγγιση μπορεί να βοηθήσει τον σύγχρονο άνθρωπο να συνθέσει και να κατανοήσει την πολυπλοκότητα των εμπειριών του.

Σύμφωνα με την συστημική λογική, όλα τα φαινόμενα της υγείας και της αρρώστιας, ψυχικής και σωματικής, είναι ενιαία και

συλλογικά. Ως εκ τούτου, ένα οποιοδήποτε, επιμέρους φαινόμενο θα πρέπει να μελετηθεί στο πλαίσιο μίας ολιστικής θεωρητικής προσέγγισης. Σύμφωνα με την ενοποιητική αυτή θεώρηση, άτομα, οικογένειες και όλες οι ευρύτερες κοινωνικές ομάδες ορίζονται ως βιοψυχοκοινωνικά συστήματα. Δηλαδή, οι ψυχοκοινωνικές και οι βιολογικές δομές και διεργασίες των ζωντανών συστημάτων είναι ξεχωριστές μεν, αλλά αλληλένδετες.

Επιπλέον, όμως, η εσωτερική τους διάταξη είναι ιεραρχημένη. Με άλλα λόγια, οι ψυχοκοινωνικές διεργασίες, οι οποίες ανήκουν σε ανώτερο ιεραρχικό επίπεδο, σε μεγάλο βαθμό καθορίζουν τις βιολογικές και τις φυσικοχημικές διεργασίες ολόκληρου του βιοψυχοκοινωνικού συστήματος.

Μία τέτοια οπτική μας οδηγεί μέσα από τα μεμονωμένα φαινόμενα και συμπτώματα στην πανοραμική εικόνα του συστήματος. Όταν διευρύνεται το πεδίο παρατήρησης και δράσης, είναι δυνατόν να εντοπιστούν κρίσιμες αλληλεπιδράσεις και μηχανισμοί που οδήγησαν στα ορατά συμπτώματα και τις δυσλειτουργίες. Για να μην παρερμηνεύουμε, λοιπόν, τα ορατά φαινόμενα που παρατηρούμε σε ένα μέρος του πίνακα, είναι απαραίτητο να προσπαθούμε να δούμε ολόκληρη την εικόνα.

Διευρύνοντας το οπτικό μας πεδίο, μέσα στο οποίο εντάσσουμε τα επιμέρους στοιχεία, είμαστε σε θέση να παρατηρούμε τις αλληλεπιδράσεις μέσα στις οποίες συμμετέχουμε και να παρακολουθούμε τις εξελικτικές διεργασίες. Το παράδειγμα της Νιόβης έρχεται να επαληθεύσει του λόγου το αληθές.

Πρόσφατα, ήρθε να με δει ένα ζευγάρι για να ζητήσει βοήθεια για τις φοβίες της πεντάχρονης κόρης τους Νιόβης, που τους λέει, μεταξύ άλλων, ότι κουνιέται το πάτωμα. Στη συζήτηση που είχαμε για την οικογενειακή τους κατάσταση αποκαλύφθηκε ότι τα προβλήματα που αντιμετώπιζαν σε οικογενειακό επίπεδο ήταν πολλά. Η μικρή τους κόρη,

που ζούσε μέσα σε αυτή την ασταθή και επικίνδυνη κατάσταση, έστειλε απεγνωσμένο SOS για έναν επικείμενο σεισμό. Άλλωστε, είναι σε όλους μας γνωστή η έκφραση «Έφυγε το έδαφος κάτω από τα πόδια μου».

Μέσα από αυτή την οπτική, το μήνυμα της μικρής Νιόβης μπορεί να θεωρηθεί ως ένας κώδικας που εκφράζει συμβολικά και συνοπτικά τους φόβους της οικογένειας στο σύνολό της. Υποδηλώνει ότι το πρόβλημα δεν είναι δικό της, αλλά ολόκληρης της οικογένειας. Το να θεωρούμε ότι εκείνος που χτυπάει τον κώδωνα του κινδύνου έχει το πρόβλημα, όπως έκαναν οι γονείς της Νιόβης, είναι σαν να μην ακούμε την προειδοποίηση για όσα μπορούν να επακολουθήσουν. Ο κώδικας μέσα από τον οποίο εκδηλώθηκαν οι φόβοι της Νιόβης για τα συλλογικά αδιέξοδα της συγκεκριμένης οικογένειας είναι οικείος σε όλους εμάς που ζούμε σε μία χώρα η οποία κλυδωνίζεται από όλων των ειδών τους «σεισμούς» ανά τους αιώνες.

Αφού, λοιπόν, συμφωνήσαμε με τους γονείς της Νιόβης ότι μάλλον θα έπρεπε να βγάλουμε το συμπέρασμα ότι η μικρή τους κόρη δεν ανησυχεί για πράγματα που αφορούν εκείνη την ίδια, αλλά για την ασταθή και επικίνδυνη κατάσταση μέσα στην οποία ζει, αποφασίσαμε από κοινού, ότι το μόνο που μπορούσαν να κάνουν για να μην εξελιχθούν οι φόβοι της για την οικογένειά της σε φοβία, που θα χρεωθεί ως προσωπική της ψυχολογική δυσλειτουργία, είναι να βοηθήσουν οι ίδιοι τους εαυτούς τους.

Το παράδειγμα της Νιόβης δείχνει ότι κάτω από την επιφάνεια, πέρα από τα ορατά φαινόμενα, συντελούνται θεμελιακές και γι' αυτό ισχυρότατες αόρατες δονήσεις, που μπορεί σε ανύποπτο χρόνο να ανατρέψουν τις ορατές ισορροπίες.

Πίσω από το έκδηλο χάος, υπάρχει μία άλλη τάξη πραγμάτων που όταν έρθει η ώρα εκδηλώνεται με τη μορφή νέων δομών και νέου κύκλου διεργασιών σε ανώτερα επίπεδα οργάνωσης. Όλα τα σοβαρά

προβλήματα υγείας και ψυχικής υγείας – ψυχικές διαταραχές, οικογενειακά προβλήματα, οργανικές ασθένειες, εξαρτήσεις από χημικές ουσίες – είναι τα εμφανή συμπτώματα πίσω από τα οποία κρύβονται πολύπλοκοι και –σε μεγάλο βαθμό αδιερεύνητοι– συνδυασμοί βιολογικών, ψυχολογικών και κοινωνικών παραγόντων.

Η συστημική σκέψη δεν προσφέρει έτοιμες λύσεις, αλλά ανοίγει δρόμους και προοπτικές. Μας μαθαίνει να παρατηρούμε τον εαυτό μας και το περιβάλλον, μας μαθαίνει να ρωτάμε, να συνδέουμε, να οργανώνουμε και να συνθέτουμε τις πληροφορίες.

Η ελληνική οικογένεια: Εξελικτική οπτική

Η χρησιμότητα της εξελικτικής οπτικής, στην οποία αναφέρθηκα στο εισαγωγικό μέρος της εισήγησής μου, έχει αποδειχθεί εξαιρετικά χρήσιμη στην μελέτη της ελληνικής οικογένειας όπου οι αλλαγές είναι γρήγορες και βαθιές. Κατά τη διάρκεια των τελευταίων δεκαετιών, η Ελλάδα πέρασε από τον παραδοσιακό τρόπο ζωής στη μεταμοντέρνα εποχή. Διεργασίες που σε άλλες δυτικές κοινωνίες διήρκεσαν εκατόν πενήντα χρόνια, συμπύχθηκαν σε χρόνο ρεκόρ. Αν δεν παρακολουθούμε τις εξελίξεις, για να είμαστε συντονισμένοι με το ρυθμό της εποχής μας, κινδυνεύουμε να χάσουμε επαφή με τα πρόσωπα και τις οικογένειες που απευθύνονται σε μας για βοήθεια. Στερούμαστε τη δυνατότητα να ακούσουμε τις ουσιαστικές διαστάσεις των αιτημάτων και των προβλημάτων στα οποία καλούμαστε να ανταποκριθούμε.

Εξετάζοντας το θεσμό της οικογένειας μέσα από μία τέτοια εξελικτική οπτική, θα δούμε ότι οι αλλαγές που έχουν συντελεστεί τις τελευταίες δεκαετίες άλλαξαν δραστικά την συνηθισμένη εικόνα της, ώστε να μην την αναγνωρίζουμε πια.

Το μωσαϊκό των σύγχρονων οικογενειών περιλαμβάνει κάθε δυνατή παραλλαγή (σε θεσμικό, νομικό, κοινωνικό και ψυχολογικό επίπεδο) και συνεπάγεται σαρωτικές αλλαγές στον χάρτη της οικογενειακής ζωής. Οι πολυδιάστατοι συνδυασμοί και οι συσχετισμοί των πολύπλοκων μοτίβων συμβίωσης είναι ατελείωτοι. Άνδρες και γυναίκες που αναζητούν τους συντρόφους τους σε κοντινά και μακρινά πλάνα σε ολόκληρο τον πλανήτη, ακόμα και στον κυβερνοχώρο, συνδέονται με συντρόφους από άλλες κουλτούρες, ακόμη και άλλες φυλές. Γάμοι, διαζύγια, δεύτεροι και τρίτοι γάμοι, πολυπολιτισμικοί γάμοι, ερωτικές σχέσεις ομοφυλόφιλων ζευγαριών, ζευγάρια που συμβιώνουν άτυπα, χωρίς παιδιά, εξ αποστάσεως, με παιδιά από διαφορετικούς συντρόφους, μέσω υιοθεσίας και υποβοηθούμενης αναπαραγωγής.

Οι νέες αυτές μορφές συμβίωσης, που απορρέουν από διαζύγια και διαδοχικές αλλαγές νόμιμων ή μη νόμιμων συντρόφων και από την απόκτηση παιδιών με αυτούς, από υιοθεσίες και με τη σταδιακή νομιμοποίηση ομοφυλόφιλων ζευγαριών, μέσα από τις νέες τεχνολογίες της αναπαραγωγικής ιατρικής, αλλά και με τις μετακινήσεις πληθυσμών, δεν αποτελούν πλέον εναλλακτικές δομές οικογενειακής ζωής, αλλά μετατρέπονται με ταχείς ρυθμούς στην κυρίαρχη μορφή της οικογενειακής συμβίωσης. *Οι μεικτές οικογένειες αναδεικνύονται, σε χρόνο ρεκόρ, ως η κυρίαρχη μορφή οικογένειας.*

Παρ' όλες τις συνεχείς μεταμορφώσεις και τους κλυδωνισμούς των τελευταίων δεκαετιών, η ευρεία οικογένεια παραμένει το διαχρονικό μας κουκούλι που εξακολουθεί να μας διοχετεύει ασφάλεια, ευρηματικότητα και δυναμισμό. Μόνο που ολόκληρο το οικοδόμημα έχει αλλάξει μορφή. Η ευρεία οικογένεια δεν περικλείει μόνο την οικεία συμβίωση των «σογιών» που ξέραμε. Στις αρχές του νέου αιώνα, στο «κάστρο» της ευρείας οικογένειας, συνωστίζονται οι σύγχρονες, πολυπρόσωπες, πολύχρωμες και περίπλοκες, μεικτές οικογένειες της μεταμοντέρνας εποχής.

Είναι τόσο βαθιά η μεταμόρφωση της οικογενειακής ζωής, ώστε χρειαζόμαστε νέους όρους και ορισμούς για να περιγράψουμε τις προδιαγραφές των νέων μορφών συμβίωσης, π.χ. τους ρόλους, τις αξίες και τους κανόνες συμπεριφοράς. Οι όροι και οι χαρακτηρισμοί που χρησιμοποιούσαμε για να περιγράψουμε δομικά και λειτουργικά στοιχεία της οικογενειακής ζωής και των στενών ανθρώπινων σχέσεων εγκαταλείπονται ή –όταν χρησιμοποιούνται– εκφράζουν αντιλήψεις και πρακτικές που δεν ανταποκρίνονται στις νέες καταστάσεις. Σε μία εποχή όπου οι περίπλοκες μορφές συμβίωσης είναι πλέον καθεστώς, ορισμοί με αρνητική εννοιολογική απόχρωση, όπως για παράδειγμα «διαλυμένες οικογένειες», μοιάζουν ξεπερασμένες και αποπροσανατολιστικές.

Στη μεταβατική φάση που βρισκόμαστε, εκτός από εκφράσεις που χρωματίζουν αρνητικά σημαντικούς οικογενειακούς ρόλους π.χ. «ζωντοχήρα», «παιδί χωρισμένων γονιών» κ.τ.λ., δε διαθέτουμε ακόμα ούτε όρους για να τους περιγράψουμε. Πάρτε για παράδειγμα προσφωνήσεις που αφορούν στο ρόλο του γονιού και του παιδιού και στη σχέση μεταξύ τους. Ενώ τα υιοθετημένα παιδιά αποκαλούν τους θετούς γονείς «μητέρα» και «πατέρα», δεν υπάρχουν προσφωνήσεις για τους θετούς γονείς που μεγαλώνουν τα παιδιά των φυσικών γονιών, οι οποίες να μην έχουν αρνητικές αποχρώσεις π.χ. «μητριά» και να μην είναι απλά περιγραφικές π.χ. ο «άνδρας» ή ο «πρώην της μητέρας μου».

Μέσα στη ρευστότητα δομών, αντιλήψεων και συναισθημάτων, οι παρεξηγήσεις μέσα στις οικογένειές μας εκφράζουν τη δυσκολία μας να αποσυνδέσουμε τις λέξεις που χρησιμοποιούμε από τη νοηματική επένδυση που ανήκει σε άλλες εποχές• που ενώ έχουν παρέλθει ανεπιστρεπτί, παραμένουν μέσα μας ατόφεις.

Μέσα σε ένα γενικευμένο κλίμα σαρωτικών αλλαγών, η κρίση έχει πια εστιαστεί στον πυρήνα της οικογένειας, το ζευγάρι. Όλα όσα θεωρούσαμε σαν βασικά στηρίγματα του γάμου και της σχέσης του ζευγαριού, γκρεμίζονται ένα-ένα αφήνοντας πίσω τους τεράστια κενά, που

σε αυτή τη φάση δεν είναι δυνατό να αναπληρωθούν, αφού ακόμα δεν έχει συντελεστεί η αποδόμηση που απαιτείται για τη δημιουργία νέων μορφών λειτουργικών συμβίωσης.

Οι συγκλονιστικές ανακατασκευές που αφορούν την ταυτότητα του άνδρα και της γυναίκας και τη σχέση μεταξύ τους, δε θα μπορούσαν βέβαια να αφήσουν άθικτες τις αντιλήψεις μας για το γάμο. Η μονιμότητα και η διάρκεια των δεσμών δεν αποτελούν πλέον προϋπόθεση για τη δημιουργία στενών και φορτισμένων συναισθηματικά σχέσεων. Οι πιο προωθημένοι νέοι στην κλίμακα της κοινωνικής αλλαγής, ήδη διαχωρίζουν το θεσμό του γάμου από την «ουσιαστική» σχέση μεταξύ συντρόφων που, όπως λένε, δεν μπορεί να εξασφαλιστεί από κανένα έξωθεν κανονιστικό καθεστώς.

Το γεγονός ότι η ουσιαστική αυτή σχέση βάλλεται ανελέητα από βαθιές ανακατατάξεις, προκαλεί τόσο στους άνδρες, όσο και στις γυναίκες αμφιθυμίες όχι μόνο για τη δέσμευση στη σχέση μεταξύ τους, αλλά και για την απόκτηση απογόνων. Ίσως οι αντιφατικές τάσεις και οι ασαφείς προδιαγραφές για τη δημιουργία οικογένειας να συνδέονται με τη δυσκολία της αναπαραγωγής και τη διάδοση της αναπαραγωγικής ιατρικής.

Είναι επίσης αποκαλυπτικό ότι οι άνδρες αρχίζουν να διεκδικούν τη θέση τους ως σύντροφοι και πατέρες μέσα στο επικοινωνιακό πεδίο των οικογενειακών σχέσεων. Αλλά και μετά από διαζύγιο, οι πατεράδες συχνότερα διεκδικούν τα παιδιά τους και αναλαμβάνουν πιο ενεργά το ρόλο του γονιού.

Αυτές οι αντιλήψεις και οι επιλογές των ζευγαριών της μεταμοντέρνας εποχής διαφέρουν ποιοτικά από αυτές της παιδοκεντρικής πυρηνικής οικογένειας της δεύτερης οικοθεωρίας. Όπως επισημάνθηκε και παραπάνω, όταν ρωτούσαμε τότε, «γιατί παντρεύονται οι άνθρωποι;», η απάντηση που παίρναμε ήταν: «για να κάνουμε παιδιά, να τα μεγαλώσουμε, να τα κάνουμε χρήσιμους ανθρώπους της

κοινωνίας». Τότε το παιδί στήριζε το θεσμό της οικογένειας, που σκοπό είχε την οικονομική και βιολογική επιβίωση. Στις σημερινές οικογένειες, το παιδί στηρίζει τη συνοχή, την επικοινωνία, τη συναισθηματική κάλυψη αναγκών.

Οι αλλαγές αυτές καταδεικνύουν ένα επικοινωνιακό χάος, όπου οι διαφωνίες, οι διαξιφισμοί, οι αντιπαραθέσεις, που παρακολουθούμε στα κάθε είδους ανοικτά παράθυρα, είναι ένα φαινόμενο της εποχής μας που καταδεικνύει τη δυσκολία μας να ακούσουμε τα μηνύματα που λαμβάνουμε και να τα αξιολογήσουμε.

Ως εκ τούτου, όλα τα προβλήματα μέσα στις οικογένειές μας καταλήγουν να είναι επικοινωνιακές παρεξηγήσεις που διοχετεύονται μέσα από την ανορθόγραφη επικοινωνία μας. Ο τρόπος, δηλαδή, που εκφραζόμαστε, καθρεφτίζει τη δυσκολία μας να ανακατασκευάσουμε τις αλήθειές μας για να λειτουργούμε με συνέπεια.

Σκέφτηκα, τις ατελείωτες ώρες που καθισμένη στη θέση του θεραπευτή, ακούω παράπονα για τα ελαττώματα γονιών, παιδιών, συντρόφων, συγγενών και φίλων. Πάρτε παράδειγμα τους χαρακτηρισμούς που συχνά αποδίδουμε στους δικούς μας όπως «εγωιστής», «τεμπέλης», «ανεύθυνος».

Στο πλαίσιο της παραδοσιακής οικογένειας, το ζητούμενο ήταν η επιβίωση μέσα από τη συλλογική προσπάθεια για τη συλλογή των αγαθών. «Εγωιστής», «ανεύθυνος», «τεμπέλης» ήταν αυτός που δε λειτουργούσε με βάση τις δεδομένες προδιαγραφές του ρόλου, άρα και της συμπεριφοράς.

Μέσα μας λειτουργούν ακόμη οι ρόλοι των μελών της οικογένειας που είχαν διαμορφωθεί μέσα στο πλαίσιο του παραδοσιακού της χαρακτήρα διατηρώντας τη δομή και τη συνοχή της μέσα από δεδομένες και δοκιμασμένες προδιαγραφές, με βασικό κοινό προορισμό της την επιβίωση.

Σύμφωνα με τις νέες προδιαγραφές για τη συμβίωση και μέσα στα

δεδομένα της εξελικτικής πορείας μας, το ζητούμενο είναι να αυξήσουμε την αυτογνωσία και την εσωτερική μας συγκρότηση έτσι ώστε, ούτε ξέφραγο αμπέλι να γινόμαστε προσπαθώντας να καλύψουμε συνεχώς τις ανάγκες των άλλων, ούτε να σηκώνουμε παντιέρες για να προστατεύσουμε τα δικαιώματά μας.

Είναι αποκαλυπτική, νομίζω, η νοηματική μετάλλαξη που παρατηρείται στην έννοια «εγωισμός» που αρχίζει να διαμορφώνεται στο να οριοθετείται κανείς, το να παίρνει θέση, να ξέρει τι θέλει και να το διεκδικεί, στοιχεία που αποτελούν απαραίτητα εφόδια για την προσωπική του ανάπτυξη.

Μία ματιά στο μέλλον

Καθώς όλο και με μεγαλύτερες ταχύτητες τα γνώριμα και τα δεδομένα διαλύονται όπως τα σύννεφα στον ουρανό, δεν μπορούμε να συμβαδίσουμε με την εποχή μας, αν δεν είμαστε διατεθειμένοι να δεχθούμε τις αλλαγές ως μέρος μίας ευρύτερης διεργασίας που δεν μπορούμε ούτε να κατανοήσουμε ούτε να ελέγξουμε.

Στις μέρες μας, όπου οι δομές γίνονται όλο και πιο ασταθείς, το επίκεντρο των διεργασιών μετατοπίζεται, από δομικά στοιχεία της συμβίωσης στην ανάγκη για συναισθηματική κάλυψη και επικοινωνία.

Ο αόρατος συνδετικός κρίκος που ενώνει τα μέλη αυτών των οικογενειών σμιλεύεται μέσα στην καθημερινότητα. Οι συναισθηματικοί δεσμοί ανάμεσα στα μέλη της ανασυγκροτημένης οικογένειας, καλλιεργούνται μέσα στο επικοινωνιακό δίκτυο που δημιουργείται μεταξύ τους. Σταδιακά, τα βιώματα στο εδώ και τώρα αποκτούν όλο και μεγαλύτερη βαρύτητα. Το κρίσιμο ερώτημα είναι, τι αποτελεί «λειτουργική συναλλαγή», μέσα από την οποία θα ικανοποιούνται οι βασικές ανάγκες των ατόμων που συμπορεύονται στη ζωή.

Σε έναν κόσμο που δεν προσφέρει πια ξεκάθαρες κατευθυντήριες γραμμές, η επικοινωνία με τον εαυτό μας και τους δικούς μας φαίνεται να είναι το μόνο όχημα που μπορεί να μας οδηγήσει σε πιο ασφαλείς, γόνιμες καταστάσεις. Χωρίς την *απαιτούμενη αυτογνωσία και τη λειτουργική επικοινωνία* – τις δύο όψεις του ιδίου νομίσματος, το οποίο καθορίζει τις συναλλαγές μας και μετρά τα κέρδη της επένδυσης στις σχέσεις μας με τους δικούς μας – πολύ συχνά διαπιστώνουμε με πολύ επώδυνο τρόπο, σημαντικές απώλειες .

Φαίνεται ότι μέσα σε όλες αυτές τις κοινωνικές ανατροπές, μαθαίνουμε και είμαστε πιο έτοιμοι να αφήσουμε κατά μέρος τις άκαρπες επιθέσεις και τις αλληλοκατηγορίες, να κλείσουμε τα δικαστήρια της ζωής όπου πάντα φταίει ο άλλος και να γυρίσουμε το φακό προς τα μέσα.

Η αυξανόμενη συνειδητοποίηση της ανάγκης για προσωπικές αναθεωρήσεις σχετικά με το ποιος είμαι, πού πάω και γιατί, άρα και τι θέση έχει ο άλλος στη ζωή μου, εκδηλώνεται μέσα στη θεραπευτική διαδικασία με μία μεγαλύτερη, πιο εμφανή ετοιμότητα και των δυο συντρόφων να βάζουν στην άκρη και να ξεπερνούν γρηγορότερα τις γνωστές αλληλοκατηγορίες.

Σύμφωνα με την πολύ πρόσφατη θεραπευτική μου εμπειρία, όλο και περισσότερα ζευγάρια αναζητούν μαζί καθοδήγηση για θέματα της σχέσης τους, ενώ παλιότερα το αρχικό κίνητρο για να απευθυνθούν σε κάποιο ειδικό ήταν τα προβλήματα των παιδιών.

Άραγε να είμαστε πιο κοντά στην φάση που το παιδί δε θα εμπλέκεται τόσο πολύ στην σχέση του ζευγαριού και δε θα κρατάει με τα χέρια του το ταβάνι του σπιτικού; Πάντως, παρατηρώ ότι τα τελευταία χρόνια, που η κρίση στη σχέση του ζευγαριού είναι σε δημόσια θέα, τα παιδιά έχουν βιωματικά καταλάβει τις δυσκολίες των μεγάλων. Μπορεί μεν να τους πονάει να βιώνουν τα αδιέξοδα των γονιών τους, αλλά επειδή τα πράγματα είναι διάφανα και οι επιλογές των γονιών περισσό-

τερες, ίσως το ψυχολογικό κόστος για τα παιδιά να είναι μικρότερο.

Μία ιδιαίτερα προωθητική εξέλιξη είναι το γεγονός ότι με εφελτήριο την αδιέξοδη σχέση τους, οι σύζυγοι/σύντροφοι ξεκινούν για να βρουν τον εαυτό τους. Όλο και πιο συχνά η ρήξη ανάμεσα στο ζευγάρι μοιάζει σαν μία δημιουργική κρίση που ωθεί σε περισυλλογή για ό,τι αφορά τις απαραίτητες προσωπικές αναζητήσεις.

Μία άλλη εντυπωσιακή ένδειξη της αντιστροφής των μοτίβων της σχέσης του ζευγαριού είναι ότι, ενώ ήταν οι γυναίκες που ερχόταν μόνες τους για να σώσουν το γάμο τους, πολύ πρόσφατα άρχισαν να προηγούνται οι άνδρες στη θεραπεία. Είναι οι άνδρες που βρέθηκαν αντιμέτωποι με γυναίκες αποφασισμένες να συνεχίσουν την πορεία τους μόνες τους ή με τα παιδιά τους. Αυτές οι ασύλληπτες, οι αλλεπάλληλες μεταμορφώσεις σε ό,τι αφορά τη σχέση του ζευγαριού, απαιτούν συνεχείς αναδιατυπώσεις των δεδομένων και από μας τους ειδικούς και νέες διαφοροποιημένες έννοιες και γλωσσικές μορφές.

Είναι χαρακτηριστικό αυτών των διεργασιών το γεγονός ότι αρχίζει να αλλάζει η ορολογία σε ό,τι αφορά την σχέση των δύο φύλων και τον γάμο. Πάρτε για παράδειγμα τη λέξη *σύζυγος*. Έχετε προσέξει ότι οι νέοι δε χρησιμοποιούν πια αυτή τη λέξη; Μιλάνε για τον ή τη σύντροφό τους. Βλέπετε, σήμερα οι νέοι, οι σύντροφοι, δεν αρραβωνιάζονται, αλλά συζούν και συχνά τεκνοποιούν πριν αποφασίσουν να παντρευτούν. Για τους ίδιους, η επισημοποίηση έχει γίνει σε χώρους ιδιωτικούς και σφραγίζεται με τη συμβίωση πριν από το γάμο, την οποία θεωρούν ως μία ουσιαστική περίοδο δοκιμασίας που βιωματικά θα τους πείσει. Ο αρραβώνας ηχεί σαν παραφωνία. Μιλήστε σε κάποιο νέο ζευγάρι για αρραβώνα. Θα σε κοιτάξει με ύφος απορημένο και ελαφρώς περιπαικτικό. Μπορεί βέβαια κάποιοι να ενδίδουν για να μην χαλάσουν το χατίρι των γονιών που θέλουν να επισημοποιηθεί ο δεσμός.

Εφόσον τώρα αναφερόμαστε στο πώς η γλώσσα απηχεί τις αλλαγές στον τρόπο που αντιλαμβανόμαστε τον εαυτό μας, τις σχέσεις μας

με τους άλλους και τη ζωή, αξίζει κανείς να προσέξει πόσο έχουν αλλάξει οι στίχοι των τραγουδιών μας. Όλο και πιο συχνά τα τραγούδια μας διαλαλούν την προσωπική μας ευθύνη για το τι έχει συμβεί και για ό,τι θα επακολουθήσει. Όλο και πιο συχνά είναι τα τραγούδια μας που επιβεβαιώνουν τη συνεχώς αυξανόμενη αυτογνωσία μας και μοιάζουν με ηχητικούς φάρους, που μας δίνουν το στίγμα της εποχής.

Ο μικρός μονομάχος (Διονύσης Σαββόπουλος)

Δεκαπέντε χρονών, τι είναι αυτό που μου κρύβετε...

Τι σόι τόπος τυφλός κι ακυβέρνητος ...

και πώς είμαι έτσι εγώ τερατόμορφος

Πολιτεία εφιάλτης ορθός

είμ' αυτός ο βυθός ναι

Είμαι κιόλας νεκρός ναι

Λυσσασμένος για φως.

Άμα κάνεις μία βουτιά στον εαυτό σου

δεν θα βρεις τον εαυτό σου αλλά όλους τους άλλους

τους μικρούς και τους μεγάλους

γιατί ο χρόνος είναι ένας

και δεν πέθανε κανένας....

Και...

Μητέρα φίλη μου παλιά (Χάρης Αλεξίου: Το παιχνίδι της Αγάπης)

Μητέρα φίλη μου παλιά

το παρελθόν σου ψηλαφίζω

Στο πιο κρυφό σου μυστικό

*ψάχνω να βρω τι έχει φταίξει
Ποιο χρέος σου απλήρωτο
τη μοίρα μου έχει παγιδέψει*

*Τι δεν μου 'χεις πει, τι μου έχεις κρύψει
Ποιον αγάπησες μητέρα, ποιος σου έχει λείψει
Πώς θα λυτρωθείς
Πώς θα με λυτρώσεις
Στη δική σου μοίρα, μάνα
μη με παραδίδεις.*

Οι κοινωνικές ανατροπές που ζούμε φαίνεται να μας οδηγούν στην καίρια συνειδητοποίηση ότι δεν είναι τα δομικά στοιχεία της συμβίωσης, αλλά οι *επικοινωνιακοί δεσμοί* που παίζουν πρωτεύοντα ρόλο στη διατήρηση και την ανέλιξη των ζωντανών συστημάτων, όπως η οικογένεια. Η ανάδυση των νέων μορφών συμβίωσης, που μας υποχρεώνει να ζήσουμε κάτω από συνθήκες ανομοιογένειας και αστάθειας, απαιτεί, για την εύρυθμη λειτουργία των συστημάτων, *εσωτερική συγκρότηση και αποτελεσματική επικοινωνία* – δυο όψεις του ίδιου νομίσματος.

Με άλλα λόγια, η αγάπη, η πανανθρώπινη ανάγκη να ανήκουμε σε ένα σύνολο, η ικανοποίηση των συναισθηματικών αναγκών, ανάγονται σε βασικά στοιχεία ενός ευρύτερου ορισμού της συνοχής των ζωντανών συστημάτων. Η αναθεώρηση της ουσίας των ανθρώπινων σχέσεων επισημαίνει την ευελιξία και την προσαρμοστικότητα που διαθέτουν οι ζωντανοί οργανισμοί να αντλούν από το περιβάλλον τους τα ζωτικά στοιχεία που χρειάζονται για την ανέλιξή τους.

ΕΛΛΗΝΟΓΛΩΣΣΗ ΒΙΒΛΙΟΓΡΑΦΙΑ

- Κατάκη Χ., (1988). *Οι τρεις ταυτότητες της ελληνικής οικογένειας*, Αθήνα, Ελληνικά Γράμματα.
- Κατάκη Χ., (1991). «Προβληματισμοί και αναζητήσεις στο χώρο της ψυχικής υγείας: Ενοποιητικές μεταθεωρητικές προσεγγίσεις», *Ψυχολογικά Θέματα*, 4: 2, Αθήνα, Σύλλογος Ελλήνων Ψυχολόγων.
- Κατάκη Χ., (1994). «Αντιφατικά γνωστικά συστήματα αυτοαναφοράς στη σύγχρονη οικογένεια: Εφαρμογές στην κλινική πράξη», *Τετράδια Ψυχιατρικής*, 45, 47-65.
- Κατάκη Χ., (1999). «Συστημική σκέψη και κλινική πράξη», *Σύγχρονες ψυχοθεραπείες στην Ελλάδα: Από τη θεωρία στην εφαρμογή*, Αθήνα, Ινστιτούτο Προσωπικής Ανάπτυξης-University of Indianapolis Athens Press.
- Κατάκη Χ., Ανδρουτσοπούλου Α., (2003). *Με γόμα και καθρέφτη: Εννιά ιστορίες συστημικής ψυχοθεραπείας*, Αθήνα, Ελληνικά Γράμματα.

ΞΕΝΟΓΛΩΣΣΗ ΒΙΒΛΙΟΓΡΑΦΙΑ

- Watzlawick P., (1984). *The Language of Change: Elements of Therapeutic Communication*, New York, Norton.

Η ΟΙΚΟΓΕΝΕΙΑ ΚΑΙ ΤΟ ΣΧΟΛΕΙΟ

Η σημερινή τους δυναμική και οι μελλοντικές προοπτικές ως πρόκληση για την κοινωνική εργασία

ΕΠΙΣΤΗΜΟΝΙΚΗ ΕΠΙΜΕΛΕΙΑ
Μαρία Δημοπούλου-Λαγωνίκα
Γιώτα Κατσίκη
Μηδίζα Μαρνικιάν-Γαζεριάν

